

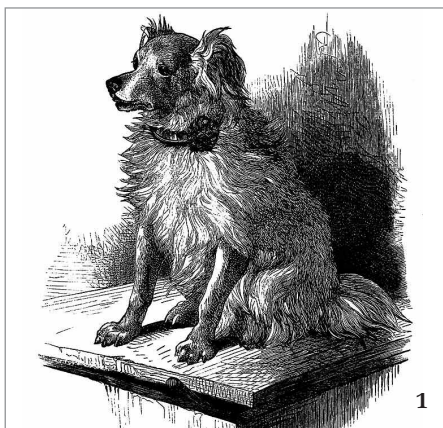
Pes v českém jazykovém obrazu světa

Soužití člověka a psa je pradávno, pevné, a přesto proměnlivé. To, jak lidé „vyspělých zemí“ přistupují k psům rozdílně ve srovnání s jinými, zejména v masném průmyslu využitelnými zvířaty, je bizarní až skoro zvrácené. Pes byl téměř ikonizován, zušlechtěn, oblečen, učesan a usazen do křesla před plazmovou televizí, což pro něj zřejmě není údělem nejšťastnějším a nepochybně to vnáší do tisíce lety prověřeného vztahu psů a lidí nový rozměr. A těchto několik tisíců let se ukotvilo i v jazyce skrze škálu frazémů, které se psem spojujeme. Tato plejáda pak koresponduje s jazykovým i konceptuálním obrazem, který si o psu, či chceme-li o výrazu nebo pojmu „pes“, vytváříme.

Už jen označování domácích zvířat je signifikantním odrazem – řekněme – skutečného stavu. Pro rodinu kurů máme zažitá slova slepice–kohout–kuře, což odpovídá jednak tomu, že každý z nich má jinou vizáž, jednak tomu, že každý člověku „slouží“ k něčemu jinému. Týž stav panuje s krávou, jalovicí, býkem, volem a teletem. Rozdíl ve vnější podobnosti už je mnohem menší, ale jen kráva z nich dojí mléko, stala se tedy v podstatě turem pro člověka nejzásadnějším a výraz kráva běžně funguje jako zástupný za všechny další zmíněné: na louce se pásly krávy (včetně telat, jalovic, teoreticky i včetně nějakého samce). Oproti těmto diferencovaným zvířatům, k nimž patří i ovce–beran–jehně, koza–kozel–kůzle atd., existuje skupina zvířat, jež nebylo ani ve skutečnosti ani jazykově třeba striktně vymezovat. U každého z nich používáme jeden výraz jako obecně zastupující a pohlaví dotyčné nemá tváře reflektujeme až sekundárně: máme kočku, koně, prase a v neposlední řadě psa. Kocour, kobylna, svině, bachyně, vepř, kanec a fena, či dokonce psice už nesou v češtině určitý příznak, nemluví o výrazech pro zvířata Čechům vzdálenější: nosorožka/nosorožice, mrožice nebo kapybarák se v našem jazyce neadaptovaly proto, že rod dotyčných zvířat v běžné komunikaci rozlišovat nepotřebujeme. Zpět ale k psovi, feně a štěněti.

Evropská kultura zaznamenala v náhledu na status psa ve společnosti značný posun. Dřívější konotace (tedy představy spojované s jistým pojmem, výrazem) se zachycen v kolokacích (spojení jistě jazykové jednotky s jinou jazykovou jednotkou nebo jednotkami) už máme dnes zasuté v paměti.

Výraz pes je všeslovanského původu (polské pies, hornolužické pos, dolnolužické pjes, srbské a chorvatské pas, slovinšské pes, ukrajinské pes) z praslovanského *ръсь (ona zvláštní znaménka jsou jery, jakési polosamohlásky, první měkký, druhý tvrdý). Etymologové se shodnou na jeho hlavním možném původu, a to že pochází „z vábicí interjekce ps! ps!, doložené jako volání na psa na Hané, na Chodsku aj.“ (např. Václav Machek: Etymologický

1 Kresba psa z knihy Home picture book (kolem r. 1887). Z archivu autorky

slovník jazyka českého, Academia, Praha 1968, druhé, doplněné a upravené vydání). Další možná, však podle autorů méně pravděpodobná motivace by mohla ležet ve spojení s adjektivem pestrý nebo s latinským pecus – dobytek (Jiří Rejzek: Český etymologický slovník, nakladatelství Leda, Praha 2001) nebo ve spojení s litevským piktas – zlý (Eva Havlová: České názvy savců, nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010).

Od výrazu pes se tvoří mnoho odvozenin a objevuje se i v některých složeninách. Mnohé z nich nás spíše nepřekvapí (psí, psina, psota, psotník, být ve psí / vepší atd.), za zmínku ovšem stojí příbuznost se slovesy zepsout a peskovat, jež obě označují stav hanění, plísňení, a mnohé o negativních konotacích pojmu „pes“ nám řekne i výčet souvisejících výrazů, které najdeme v Jungmannově Slovníku česko-německém (1834–39): psichotiti (jako psi rváti se), psíti (ve psa měniti), psíti se (pesky, oplze, nešlechtně se chovati, psí život vésti, čubčiti se), psokrevný (psí, zlý), psoták (bídník), psovina (psí smrad, psina), psovstvo (mnoho psů).

Zatímco kočku, která je v našem prostředí konkurenčním domácím mazlíčkem, reflektuje čeština jako elegantní, mrštnou, krásnou, falešnou – ostatně ne nadarmo se tyto atributy spojují také se ženami, alespoň těmi vzhlednými, pes je podle naší mateřštiny zvířetem nepěkným a nedobrym. Vizualní podobu prototypického psa zachycuje čeština ve frazéměch – špinavý jako pes, hubený jako pes, být jako prašivý pes, a ve shodě s potenciálním původem slova v adjektivu pestrý je i vyjádření rozrůzněnosti něčeho: každý pes, jiná ves. Konotace hubenosti ale už vcelku logicky příliš aktuální není – psy krmíme, ne-li vykrmujeme. A pozapomněli jsme i původ slova vyžle, jímž se ve staročeštině označoval menší lovecký pes a které přenesením významu začalo označovat hubeného člověka, hlavně dítě. Opravdu hubeným, tedy vychrtlým psem zůstává jen chrt. Různé části těla psa se kromě rozličných

frazémů jako třeba známé dělat psí oči nebo studený (jak) psí čumák tematizují i v lidových názvech rostlin: psí ucho (merlík všedobr), psí uši (jitrocel větší), psí jazejček (jitrocel kopinatý, máchelka podzimní), psí jazyk/jazyček (jitrocel kopinatý, užanka lékařská), psí jazyk lékařský (užanka lékařská), psí oko (slivoň obecná), psí ocas (divizna velkokvětá, hadinec obecný) nebo v botanickém názvu kandík psí zub. Ještě v jednom smyslu se pes ve floristických pojmenováních objevuje, a to při označování něčeho nepravého, podřadného: psí víno, psí fialka, psí česnek (Ida Rystonová: Průvodce lidovými názvy rostlin, Academia, Praha 2007) atd. V tomto si ale s kočkou pes moc nezadá, kočičí zlato totiž také není zrovna zlatem nejzlatějším.

Vlastnosti, které český jazyk domestikované psovitě šelmě připisuje, jsou téměř výhradně negativní – až na věrnost, přestože i ta, je-li slepá jako v přirovnání „chodit za někým jako pes“, může být jevem záporným. Pes bývá v české frazeologii vzteklý, agresivní, pere se s jinými psy, je mlsný (chodit kolem něčeho jako mlsný pes) a hladový, je spojován se stavem únavy a se stářím. Zásadní proměna v naší společnosti ve vztahu k psům pak spočívá v posunu statusu psa. Pes býval člověku podřízen ve všech směrech, na pomyslném žebříčku toho, co lidé ještě sami k sobě vztahovali, s čím se srovnávali, byl velmi nízký, ne-li nejníž. I v naší kultuře byl pes historicky, a to i v Bibli spojován se žravostí, nevázaností, nemocí, na základě skutečnosti byl hrozbou jakožto potenciální přenašeč nemocí nejen při epidemiích. V některých východních kulturách pak tento obraz přetrvává dodnes, pes je vnímán jako saprofág a výraz pes či jeho odvozeniny figurují v hanlivých spojeních nebo jako nadávka. Tento negativní obraz psa máme v češtině zakonzervován např. ve frazéměch: zacházet s někým jako se psem, zkusit jako pes (při fyzické bolesti či psychické trýzni; srov. zkusit/trpět jako zvíře), být pes (podle Slovníku spisovné češtiny s významem „být bezohledný, krutý člověk“), zbit někoho jako psa, chodit jako spráskaný pes (ještě Slovník spisovné češtiny českého ze 70. let má i variantu zpráskaný), kdo chce psa bít, hůl si vždýcky najde, nasazovat někomu psí hlavu nebo je mi pod psa, tedy ještě hůře, než bývá psovi. Samostatnou skupinu pak tvoří jazyková vyjádření, v nichž by nějakou činnost nedělal ani pes, tj. ani ten ze všech nejnižší: ani psa by ven nevyhnal, ani pes po tom neštěkne, ani pes by od něj kúrku nevzal. Celou tuto snůšku frazémů zažité kladné hodnocení „pes je nejlepší přítel člověka“ asi jen tak nevyváží.

Pes dob bibliických nebo středověkých byl rozhodně jiným psem, než jakým je ten evropský počátku 21. století. Biologicky se snad proměnil jen co do diference různých plemen, u nichž jsou – alespoň z laického pohledu – některé prototypické psí rysy zcela atrofované. Představíme-li si yorkshirského/jorkšírského teriéra kdesi na pražském sídlišti, nabývají spojení typu „zacházet s někým jako se psem“ jiný rozměr. A tak můžeme v jazyce, v jeho frazeologických jednotkách nacházet cenný odraz střípků minulosti našeho proměnlivého světa.